IIP International Multidisciplinary Research Journal
IIPIMRJ

An Online Peer-Reviewed / Refereed Journal
Vol: 03 No. Issue I, (January-March) (2026)
Impact Factor: GSRD-IF: 5.001
ISSN: 3049-2734 (Online)

प्राचीन सातारा परिसराचा आर्थिक इतिहास

डॉ. धनाजी बाबुराव मासाळ
इतिहास विभाग प्रमुख
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा

Article Info

Article History:
Received: 24th January 2026
Accepted: 01st February 2026
Published: 05th February 2026

Keywords:

प्राचीन सातारा

ABSTRACT

सातारा परिसरामध्ये अश्मयुगापासून मानवी वस्ती असल्याचे पुरावे मिळतात. सदर शोधनिबंधामध्ये सातारा परिसरात प्राचीन काळात आर्थिक व्यवहार कसे विकसित होत गेले याचा अभ्यास केला आहे. या काळात येथील अर्थव्यवस्था मुख्यतः कृषी, कुटीरोद्योग आणि व्यापार-वाणिज्य यांवर आधारित होती. सातवाहन काळात कराड हे महत्त्वाचे व्यापारी केंद्र म्हणून विकसित झाले होते. पुढे स्थानिक बाजारपेठा, साप्ताहिक बाजार आणि व्यापारी पेठांचा विकास झाला. सह्याद्री पर्वतरांगांमधील घाटमार्गांमुळे सातारा प्रदेशाचा कोकण, दख्खन व इतर भागांशी संपर्क सुलभ झाल्यामुळे अंतर्गत तसेच बाह्य व्यापारास चालना मिळाली. हातमाग, लोहारकाम, सुतारकाम, कुंभारकाम आणि चर्मोद्योग यासारख्या कुटीरोद्योगांनी स्थानिक अर्थव्यवस्थेला स्थैर्य दिले. या उद्योगांमुळे स्थानिक गरजा पूर्ण होत असतानाच अतिरिक्त उत्पादनाची देवाणघेवाणही होत होती. त्यामुळे सातारा शहर आणि परिसर आर्थिकदृष्ट्या स्वयंपूर्ण व गतिशील केंद्र म्हणून विकसित झाले. पुढील कालखंडातील आर्थिक विकासावरही महत्त्वपूर्ण प्रभाव पडला.

Plagiarism Check Report:
Tool Used: Turnitin
Date of Report: February 02, 2026
Similarity Index: 3%
Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2026 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: Masal, D. B. (2026). प्राचीन सातारा परिसराचा आर्थिक इतिहास. *IIP: International Multidisciplinary Research Journal (IIPIMRJ), 3(1), 863–870.*

प्रस्तावना

सातारा परिसरामध्ये अश्मयुगापासून मानवी वस्ती असल्याचे पुरावे मिळतात. सदर शोधनिबंधामध्ये सातारा परिसरात प्राचीन काळात आर्थिक व्यवहार कसे विकसित होत गेले याचा अभ्यास केला आहे. या काळात येथील अर्थव्यवस्था मुख्यतः कृषी, कुटीरोद्योग आणि व्यापार-वाणिज्य यांवर आधारित होती. सातवाहन काळात कराड हे महत्त्वाचे व्यापारी केंद्र म्हणून विकसित झाले होते. पुढे स्थानिक बाजारपेठा, साप्ताहिक बाजार आणि व्यापारी पेठांचा विकास झाला. सह्याद्री पर्वतरांगांमधील घाटमार्गांमुळे सातारा प्रदेशाचा कोकण, दख्खन व इतर भागांशी संपर्क सुलभ झाल्यामुळे अंतर्गत तसेच बाह्य व्यापारास चालना मिळाली. हातमाग, लोहारकाम, सुतारकाम, कुंभारकाम आणि चर्मोद्योग यासारख्या कुटीरोद्योगांनी स्थानिक अर्थव्यवस्थेला स्थैर्य दिले. या उद्योगांमुळे स्थानिक गरजा पूर्ण होत असतानाच अतिरिक्त उत्पादनाची देवाणघेवाणही होत होती. त्यामुळे सातारा शहर आणि परिसर आर्थिकदृष्ट्या स्वयंपूर्ण व गतिशील केंद्र म्हणून विकसित झाले. पुढील कालखंडातील आर्थिक विकासावरही महत्त्वपूर्ण प्रभाव पडला.

अश्मयुग कालखंड

मानवजातीच्या इतिहासाचा सर्वात प्राचीन आणि महत्त्वाचा टप्पा म्हणजे अश्मयुग. या कालखंडात मानवाने दगडी साधनांचा वापर करून आपल्या जीवनातील मूलभूत गरजा पूर्ण करण्यास सुरुवात केली. शिकार, अन्नसंकलन, प्राथमिक शेती आणि साधननिर्मिती या आर्थिक व्यवहारांमुळे मानवाच्या आर्थिक जीवनाची पायाभरणी झाली. महाराष्ट्रातील सातारा परिसर हा प्रागैतिहासिक काळापासून मानवी वस्तीचा प्रदेश म्हणून ओळखला जातो. सह्याद्री पर्वतरांग, नद्या, सुपीक जमीन आणि नैसर्गिक साधनसंपत्ती यांमुळे येथे मानवाच्या जीवनासाठी अनुकूल परिस्थिती निर्माण झाली. या प्रदेशात विविध पुरातत्त्वीय अवशेष आणि दगडी साधने आढळल्यामुळे येथे अश्मयुगीन संस्कृती अस्तित्वात होती असे दिसून येते. अश्मयुगातील आर्थिक इतिहासाचा अभ्यास करताना मानवाच्या जीवनपद्धती, उत्पादन प्रणाली, अन्नस्रोत, साधननिर्मिती आणि नैसर्गिक संसाधनांचा उपयोग यांचा विचार करणे आवश्यक असते. सातारा परिसरातील अश्मयुगीन आर्थिक जीवन समजून घेण्यासाठी भौगोलिक परिस्थितीचा विचार करणे अत्यंत आवश्यक आहे. सह्याद्री पर्वतरांगांमुळे निर्माण झालेली नैसर्गिक संसाधने, नद्यांचे जाळे आणि अरण्ये यांमुळे या प्रदेशात शिकार आणि अन्नसंकलनाची व्यवस्था विकसित झाली.

अश्मयुगाची संकल्पना

अश्मयुग हा मानवी इतिहासातील सर्वात प्राचीन कालखंड मानला जातो. या काळात मानवाने दगडापासून बनविलेली साधने वापरली. त्यामुळे या कालखंडाला "Stone Age" असे नाव देण्यात आले. अश्मयुगाचा कालावधी साधारणतः सुमारे २५ लाख वर्षांपूर्वीपासून इ.स.पू. ३००० पर्यंत मानला जातो.[१] भारतात अश्मयुग तीन भागांत विभागले जाते – प्रारंभिक अश्मयुग (Palaeolithic Age), मध्य अश्मयुग (Mesolithic Age) आणि उत्तर अश्मयुग (Neolithic Age). या प्रत्येक टप्प्यात मानवाच्या आर्थिक जीवनात बदल होत गेले.

सातारा परिसराची भौगोलिक पार्श्वभूमी

सातारा जिल्हा महाराष्ट्राच्या पश्चिम भागात सह्याद्री पर्वतरांगांमध्ये वसलेला आहे. या प्रदेशातील भौगोलिक वैशिष्ट्ये प्रागैतिहासिक मानवाच्या जीवनासाठी अत्यंत अनुकूल होती. सह्याद्री पर्वतरांगांमधून अनेक नद्या उगम पावतात. कृष्णा, कोयना, वेण्णा आणि तारळी या नद्या सातारा परिसरातील प्रमुख जलस्रोत आहेत. या नद्यांमुळे या प्रदेशात पाण्याची उपलब्धता होती. त्यामुळे मानवाला पिण्याचे पाणी तसेच अन्नस्रोत सहज मिळत होते. याशिवाय जंगलांमधून फळे, कंदमुळे आणि प्राणी उपलब्ध होते. त्यामुळे या प्रदेशात शिकार आणि अन्नसंकलनाची जीवनपद्धती विकसित झाली.

अश्मयुगीन आर्थिक जीवनाचे स्वरूप

सातारा परिसरातील पुरातत्त्वीय अवशेषांवरून अश्मयुगीन मानवाच्या आर्थिक जीवनाचे काही पैलू स्पष्ट होतात. जंगलातील प्राण्यांची शिकार करणे हे त्या काळातील प्रमुख आर्थिक कार्य होते. मानव जंगलातील फळे, कंदमुळे आणि वनस्पती गोळा करून आपली उपजीविका चालवत असे. नदीकिनारी राहणाऱ्या मानवाने मासेमारीही केली असावी. दगडांपासून साधने तयार करणे ही त्या काळातील महत्त्वाची आर्थिक क्रिया होती. अश्मयुगीन समाज लहान गटांमध्ये राहत होता. या गटांमध्ये सर्व

सदस्य एकत्रितपणे शिकार आणि अन्नसंकलन करीत असत. संपत्तीची खाजगी मालकी अस्तित्वात नव्हती. मिळालेला अन्नसाठा सर्व सदस्यांमध्ये समानपणे वाटला जात असे. सापडलेल्या अवशेषांवरून अश्मयुगीन मानवाची अर्थव्यवस्था मुख्यतः शिकार, अन्नसंकलन आणि साधननिर्मितीवर आधारित होती.

सातारा परिसरातील अश्मयुगीन पुरातत्त्वीय स्थळे आणि आर्थिक पुरावे

अश्मयुगीन काळाचा इतिहास समजून घेण्यासाठी पुरातत्त्वीय पुरावे अत्यंत महत्त्वाचे ठरतात. दगडी साधने, निवासस्थाने, प्राण्यांच्या हाडांचे अवशेष, मातीची भांडी आणि इतर वस्तू या सर्व गोष्टींच्या आधारे त्या काळातील मानवाचे आर्थिक जीवन समजून घेता येते. महाराष्ट्रातील सातारा परिसर हा प्रागैतिहासिक काळापासून मानवी वस्तीचा प्रदेश असल्याचे पुरावे विविध ठिकाणी आढळतात. नदीकिनाऱ्यावरील प्रदेश, पठारी भाग आणि डोंगरपायथ्याच्या परिसरात दगडी साधने आढळली आहेत. कृष्णा नदीच्या खोऱ्यातील अनेक ठिकाणी दगडी साधने सापडल्याचे पुरावे उपलब्ध आहेत. या साधनांमध्ये हातकुऱ्हाड, खरवड (Scrapers), टोकदार भाले (Points), चाकू सारखी साधने यांचा समावेश होतो. ही साधने प्रामुख्याने बेसॉल्ट आणि क्वार्ट्झाइट दगडांपासून बनविलेली होती.[२] कोयना नदीच्या खोऱ्यातील काही ठिकाणी दगडी साधने सापडल्याचे पुरातत्त्वज्ञांनी नमूद केले आहे. या साधनांमध्ये प्रामुख्याने दगडी कुऱ्हाडी, खरवडी, कापण्याची साधने यांचा समावेश होतो. वेण्णा नदीकिनारी आढळलेल्या दगडी साधनांवरून येथे शिकार आणि अन्न संकलनाची क्रिया होत असल्याचे संकेत मिळतात. या साधनांमध्ये लहान आकाराची दगडी पाती आणि कापण्याची साधने आढळतात. कराड परिसर हा कृष्णा आणि कोयना नद्यांच्या संगमावर वसलेला आहे. कराड परिसरात सापडलेल्या दगडी साधनांवरून येथे मानवाने शिकार आणि मासेमारी केली असावी असे दिसते. फलटण परिसर या पठारी भागात काही प्रागैतिहासिक साधने सापडली आहेत. या साधनांवरून असे दिसते की प्रागैतिहासिक मानवाने या भागातही तात्पुरत्या वस्त्या केल्या असाव्यात.

प्रारंभिक अश्मयुगातील सातारा परिसराचा आर्थिक इतिहास

प्रारंभिक अश्मयुग (Lower Palaeolithic Age) हा अश्मयुगाचा पहिला टप्पा मानला जातो. प्रारंभिक अश्मयुगाचा कालावधी साधारणतः सुमारे २५ लाख वर्षांपूर्वीपासून ते इ.स.पू. १,००,००० वर्षांपर्यंत मानला जातो. या कालखंडात मानवाने मोठ्या आकाराची दगडी साधने तयार केली आणि ती विविध कामांसाठी वापरली.[३] या कालखंडातील सर्वात महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे दगडी साधनांचा वापर होय. या साधनांमध्ये मुख्यतः हातकुऱ्हाड (Hand Axe), क्लिव्हर (Cleaver), चॉपर (Chopper), खरवड (Scraper) यांचा समावेश होतो. या साधनांचा उपयोग शिकार करणे, प्राण्यांचे मांस कापणे, लाकूड तोडणे आणि वनस्पती गोळा करणे यासाठी केला जात असे. नदीकिनाऱ्यावरील गाळयुक्त जमीन, जंगलातील फळे आणि प्राणी, तसेच नैसर्गिक गुहा यांमुळे मानवाला सुरक्षित आणि अनुकूल वातावरण मिळाले.[४] या वस्त्या बहुधा तात्पुरत्या स्वरूपाच्या असाव्यात. शिकार किंवा अन्नस्रोत संपल्यावर मानव नवीन ठिकाणी स्थलांतर करत असे. प्रारंभिक अश्मयुगीन मानवाची अर्थव्यवस्था प्रामुख्याने अन्नसंकलनावर आधारित होती. मानव जंगलातील विविध प्रकारची फळे, कंदमुळे, बिया आणि वनस्पती गोळा करून आपली उपजीविका करत असे. स्त्रिया आणि मुले प्रामुख्याने अन्नसंकलनाची कामे करत असावीत, तर पुरुष शिकार करण्यासाठी जात असावेत. नद्यांच्या परिसरात राहणाऱ्या मानवाने मासेमारीही केली असावी.

सातारा परिसरात बेसॉल्ट आणि क्वार्ट्झाइट प्रकारचे दगड उपलब्ध आहेत. या दगडांचा उपयोग साधने तयार करण्यासाठी केला जात असे. दगडांना एकमेकांवर आदळून किंवा ठोकून त्यांना विशिष्ट आकार दिला जात असे. या प्रक्रियेला फ्लेक तंत्र (Flaking Technique) असे म्हणतात. साधननिर्मिती ही त्या काळातील महत्त्वाची आर्थिक क्रिया होती, कारण या साधनांच्या मदतीने मानवाने शिकार आणि अन्नसंकलन अधिक प्रभावीपणे केले. प्रारंभिक अश्मयुगीन समाज लहान गटांमध्ये राहत होता. हे गट साधारणतः २०–३० लोकांचे असावेत. या समाजात खाजगी मालकीची संकल्पना अस्तित्वात नव्हती. मिळालेला अन्नसाठा सर्व सदस्यांमध्ये समानपणे वाटला जात असे. या प्रकारच्या व्यवस्थेला सामुदायिक अर्थव्यवस्था असे म्हणता येते. या आर्थिक व्यवहारांनी पुढील कालखंडातील कृषी आणि स्थिर वस्तीच्या विकासासाठी पायाभरणी केली.

मध्य अश्मयुगातील सातारा परिसराचा आर्थिक इतिहास

अश्मयुगीन इतिहासामध्ये मध्य अश्मयुग (Mesolithic Age) हा अत्यंत महत्त्वाचा संक्रमणकाल मानला जातो. प्रारंभिक

अश्मयुगातील पूर्णपणे शिकार आणि अन्नसंकलनावर आधारित जीवनपद्धती हळूहळू बदलून अधिक विकसित आणि स्थिर जीवनपद्धतीकडे वळू लागली. मध्य अश्मयुगाचा कालावधी साधारणतः इ.स.पू. १०,००० ते इ.स.पू. ६,००० दरम्यान मानला जातो. हा कालखंड प्रारंभिक अश्मयुग आणि उत्तर अश्मयुग यांच्यामधील संक्रमणकाल होता.[५] या कालखंडातील सर्वात महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे सूक्ष्म दगडी साधनांचा (Microliths) वापर होय. या साधनांचा आकार लहान असून ती अत्यंत धारदार असत. या साधनांमध्ये पुढील प्रकारांचा समावेश होतो- ब्लेड (Blade), पॉइंट (Point), स्क्रेपर (Scraper), बुरिन (Burin) या साधनांच्या मदतीने मानवाने शिकार अधिक प्रभावीपणे केली आणि विविध प्रकारची कामे केली. मध्य अश्मयुगीन मानवाने प्रामुख्याने नदीकिनारी, तलावांच्या परिसरात आणि जंगलांच्या जवळ वस्ती केली. या वस्त्या बहुधा तात्पुरत्या स्वरूपाच्या असल्या तरी काही ठिकाणी मानवाने काही काळासाठी स्थिर निवासस्थान निर्माण केले असावे. नदीकिनारी आढळणाऱ्या गाळयुक्त जमिनीमुळे वनस्पती आणि प्राणी सहज उपलब्ध होत होते. त्यामुळे या भागात मानवाचे आर्थिक जीवन अधिक स्थिर झाले. सातारा परिसरातील जंगलांमध्ये विविध प्रकारची फळे, कंदमुळे आणि बिया उपलब्ध होत्या. मानवाने या वनस्पतींचा उपयोग अन्न म्हणून केला. या काळात मानवाने वनस्पतींच्या विविध प्रकारांची ओळख करून घेतली आणि कोणत्या वनस्पती खाण्यायोग्य आहेत याचे ज्ञान विकसित केले.

सातारा परिसरातील जंगलांमध्ये हरीण, ससे आणि रानडुक्कर यांसारखे प्राणी आढळत असावेत. शिकार केलेल्या प्राण्यांचे मांस अन्न म्हणून वापरले जात असे, तर त्यांच्या कातड्यांचा उपयोग वस्त्र किंवा निवारा तयार करण्यासाठी केला जात असे.[६] मध्य अश्मयुगीन मानवाने जलस्रोतांचा अधिक प्रभावीपणे उपयोग केला. सातारा परिसरातील नद्यांमध्ये विविध प्रकारचे मासे उपलब्ध होते. मानवाने मासेमारीसाठी साध्या साधनांचा वापर केला आणि त्यामुळे मानवाच्या अन्नसुरक्षेत वाढ झाली. कुत्रा हा मानवाने सर्वप्रथम पाळलेला प्राणी मानला जातो. कुत्र्यांचा उपयोग – शिकार करताना मदत करण्यासाठी आणि वस्तीचे संरक्षण करण्यासाठी केला जात असे. यामुळे आर्थिक जीवन अधिक सुरक्षित आणि व्यवस्थित झाले.[७] मध्य अश्मयुगीन काळात सातारा परिसरातील आर्थिक जीवनात काही महत्त्वपूर्ण बदल घडले. सूक्ष्म दगडी साधनांचा वापर, शिकार पद्धतीतील सुधारणा, मासेमारीचा विकास आणि पशुपालनाची सुरुवात यांमुळे मानवाच्या आर्थिक जीवनात प्रगती झाली.

उत्तर अश्मयुगातील सातारा परिसराचा आर्थिक इतिहास

अश्मयुगीन इतिहासाचा शेवटचा टप्पा म्हणजे उत्तर अश्मयुग (Neolithic Age) होय. या कालखंडात मानवाच्या जीवनात अत्यंत महत्त्वपूर्ण आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक बदल घडून आले. प्रारंभिक आणि मध्य अश्मयुगात मानवाची अर्थव्यवस्था प्रामुख्याने शिकार आणि अन्नसंकलनावर आधारित होती; परंतु उत्तर अश्मयुगात मानवाने शेती, पशुपालन आणि स्थिर वस्तीची सुरुवात केली. उत्तर अश्मयुगाचा कालावधी साधारणतः इ.स.पू. ६००० ते इ.स.पू. ३००० दरम्यान मानला जातो.[८] शेतीची सुरुवात, पशुपालनाचा विकास, स्थिर वस्ती, मातीच्या भांड्यांचा वापर, घासून तयार केलेली दगडी साधने या बदलांमुळे मानवाचे आर्थिक जीवन अधिक स्थिर आणि संघटित झाले. उत्तर अश्मयुगीन काळात मानवाने भटक्या जीवनशैलीऐवजी स्थिर वस्ती करण्यास सुरुवात केली. सातारा परिसरातील नदीखोरे आणि सुपीक जमीन यांमुळे येथे शेतीसाठी अनुकूल परिस्थिती होती. त्यामुळे मानवाने नदीकिनारी कायमस्वरूपी वस्त्या निर्माण केल्या. या वस्त्या साधारणतः लहान गावांच्या स्वरूपात असाव्यात.

उत्तर अश्मयुगीन काळातील सर्वात महत्त्वाचा आर्थिक बदल म्हणजे शेतीची सुरुवात होय. प्रारंभी मानवाने वनस्पतींचे निरीक्षण करून काही धान्ये आणि वनस्पतींची लागवड करण्यास सुरुवात केली. सातारा परिसरात पुढील प्रकारची पिके घेतली गेली असावीत –ज्वारी, बाजरी, गहू, तांदूळ. नदीखोऱ्यातील सुपीक गाळयुक्त जमीन शेतीसाठी उपयुक्त होती. शेतीमुळे अन्नसुरक्षा वाढली आणि मानवाला एकाच ठिकाणी स्थिर राहणे शक्य झाले.[९] शेतीबरोबरच पशुपालन हा उत्तर अश्मयुगीन अर्थव्यवस्थेचा महत्त्वाचा भाग बनला. मानवाने काही प्राण्यांना पाळण्यास सुरुवात केली. उदाहरणार्थ – गायी, बैल, मेंढ्या, शेळ्या, कुत्रे या प्राण्यांचा उपयोग दूध, मांस, वाहतूक आणि शेतीकामासाठी केला जात असे. पशुपालनामुळे मानवाच्या आर्थिक जीवनात स्थिरता आणि विविधता निर्माण झाली. घासलेली दगडी कुऱ्हाड, कुदळ, सुरीसारखी साधने या साधनांचा उपयोग शेती, लाकूड तोडणे आणि इतर कामांसाठी केला जात असे. या तंत्रज्ञानामुळे उत्पादन क्षमता वाढली. उत्तर अश्मयुगीन काळात मानवाने मातीची भांडी तयार करण्यास सुरुवात केली. अन्नसाठा करण्याची पद्धत विकसित झाल्यामुळे मानवाला अन्नटंचाईच्या काळातही जगणे शक्य

झाले. उत्तर अश्मयुगीन काळात मानवाने वस्तूंची देवाणघेवाण करण्यास सुरुवात केली. ही देवाणघेवाण प्रामुख्याने वस्तुविनिमय पद्धतीने (Barter System) होत असे. सातारा परिसरातील भौगोलिक परिस्थितीने उत्तर अश्मयुगीन अर्थव्यवस्थेवर मोठा प्रभाव टाकला. सह्याद्री पर्वतरांगांमधील पर्जन्यमान, नद्यांचे जाळे आणि सुपीक जमीन यांमुळे शेतीचा विकास शक्य झाला. जंगलांमधून लाकूड, वनस्पती आणि प्राणी मिळत होते. या सर्व संसाधनांचा उपयोग करून मानवाने आपली अर्थव्यवस्था विकसित केली.

मौर्य कालखंडातील सातारा परिसराचा आर्थिक इतिहास

भारतीय इतिहासातील मौर्य कालखंड (इ.स.पू. ४थ्या शतकापासून ते इ.स.पू. २रे शतक) हा भारताच्या राजकीय, सामाजिक व आर्थिक जीवनाच्या विकासातील एक महत्त्वाचा टप्पा मानला जातो. सातारा प्रदेशात मौर्यकालीन थेट शिलालेख किंवा प्रशासनिक केंद्रे फारशी सापडलेली नाहीत, तरी पुरातत्त्वीय अवशेष, प्राचीन व्यापारमार्ग, नाणी आणि साहित्यिक स्रोतांच्या आधारे या प्रदेशातील आर्थिक जीवनाची रूपरेषा स्पष्ट होते. महाराष्ट्रात सापडलेले काही शिलालेख मौर्यकालीन प्रभावाचे द्योतक आहेत. पुरातत्त्वीय उत्खननांमधून सापडलेली नाणी, मातीची भांडी, धातूची साधने आणि वस्तींचे अवशेष यांवरून त्या काळातील आर्थिक जीवनाचा अंदाज लावता येतो.

मौर्य कालखंडातील भारतीय अर्थव्यवस्थेचा मुख्य पाया कृषी होता. दख्खन प्रदेश आणि त्यातील सातारा परिसरही या व्यापक आर्थिक संरचनेचा भाग होता. या जमिनींवर राज्य स्वतः शेती करत असे किंवा शेतकऱ्यांकडून शेती करून घेत असे. या पद्धतीमुळे राज्याला थेट उत्पन्न मिळत असे.[१०] सातारा परिसरातील सुपीक जमिनींवर प्रामुख्याने धान्य पिकवले जात असे. नदीकाठच्या भागात तांदूळ, तर पठारी भागात ज्वारी, बाजरी आणि गहू यांसारखी पिके घेतली जात असत. मौर्य कालखंडात शेतीसाठी बैल आणि लोखंडी नांगराचा वापर होत असल्याचे पुरावे आढळतात. लोखंडी साधनांच्या वापरामुळे शेतीची उत्पादकता वाढली. सातारा परिसरात सह्याद्री पर्वतरांगांमधील जंगल साफ करून शेतीसाठी जमीन तयार केल्याचे संकेत पुरातत्त्वीय संशोधनातून मिळतात.[११]

उत्तर भारतातील गंगा खोरे, पश्चिम किनारपट्टी, दख्खन पठार आणि दक्षिण भारत या प्रदेशांमध्ये व्यापारमार्गांचे जाळे विकसित झाले होते. दख्खन प्रदेशातील सातारा परिसर हा या व्यापार व्यवस्थेचा एक महत्त्वाचा दुवा होता. सातारा परिसर भौगोलिकदृष्ट्या कोकण किनारपट्टी आणि दख्खन पठार यांना जोडणाऱ्या मार्गांवर स्थित असल्यामुळे येथे व्यापाराला अनुकूल परिस्थिती निर्माण झाली होती. सह्याद्री पर्वतरांगांतील घाटमार्गांमुळे कोकणातील बंदरे आणि दख्खनमधील अंतर्गत बाजारपेठा यांच्यात वस्तूंची देवाणघेवाण सुलभ झाली.[१२] अंबेनळी घाट, कुंभार्ली घाट आणि पारघाट. या मार्गांमुळे समुद्री व्यापार आणि अंतर्गत व्यापार यांचा परस्पर संबंध निर्माण झाला. मौर्य कालखंडात विविध शहरांमध्ये बाजारपेठा विकसित झाल्या होत्या. या बाजारपेठांमध्ये विविध प्रकारच्या वस्तूंची खरेदी-विक्री होत असे. मेगास्थेनीजच्या वर्णनानुसार मौर्य साम्राज्यातील शहरांमध्ये नियोजित बाजारपेठा होत्या. प्रत्येक बाजारपेठेत वेगवेगळ्या वस्तू विकणाऱ्या व्यापाऱ्यांचे विभाग असत.[१३] सह्याद्री पर्वतरांगांमधील घाटमार्गांमुळे कोकण किनारपट्टीवरील बंदरे आणि दख्खन पठार यांच्यात व्यापारसंबंध निर्माण झाले.

मौर्य कालखंडात विविध प्रकारचे उद्योगधंदे अस्तित्वात होते. हे उद्योग मुख्यतः हस्तकला आणि लघुउद्योग स्वरूपाचे होते. कृषी उत्पादनातील वाढ, व्यापारमार्गांचा विकास, शहरांचा विस्तार, राज्याचे प्रोत्साहन या कारणांमुळे उद्योगधंद्यांचा विकास झाला: धातू उद्योग हा मौर्य कालखंडातील एक महत्त्वाचा उद्योग होता. लोखंड, तांबे, चांदी आणि सोने या धातूंचा वापर विविध वस्तू तयार करण्यासाठी केला जात होता. लोखंडाचा वापर विशेषतः कृषी साधने, शस्त्रे आणि औद्योगिक साधने तयार करण्यासाठी केला जात होता.[१४] दख्खन प्रदेशातील कापसामुळे सातारा परिसरात वस्त्र उद्योगाचा काही प्रमाणात विकास झाला असावा. स्वयंपाक, पाणी साठवण, धान्य साठवण आणि धार्मिक विधी यांसाठी मातीची भांडी वापरली जात होती.[१५] सातारा परिसरातही स्थानिक मातीपासून भांडी तयार करण्याचा उद्योग अस्तित्वात असण्याची शक्यता आहे.

सातवाहन कालखंड

दख्खन प्रदेशात प्राचीन काळात उदयास आलेल्या सातवाहन साम्राज्याने आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक क्षेत्रात मोठे योगदान दिले. सातवाहनांच्या कारकीर्दीत दख्खन प्रदेशात व्यापार-उद्योगाची वाढ, कृषी उत्पादनातील विस्तार आणि शहरीकरणाची प्रक्रिया वेगाने घडून आली. सातारा परिसर हा केवळ कृषी उत्पादनाचा प्रदेश नव्हता, तर व्यापार आणि वाहतूक

दृष्टीनेही महत्त्वाचा होता. सातवाहन कालखंडात दख्खन प्रदेशात अनेक बौद्ध लेणी, विहार आणि व्यापारी संघटनांचे पुरावे आढळतात. सातवाहन कालखंडातील अर्थव्यवस्थेचा मुख्य आधार शेती हा होता. बहुसंख्य लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहत होती आणि शेती किंवा शेतीशी संबंधित व्यवसायांवर अवलंबून होती. कृषी उत्पादनामुळे अन्नधान्याची गरज पूर्ण होत होती तसेच अतिरिक्त उत्पादनामुळे व्यापार आणि उद्योगांना चालना मिळत होती.[१६] पठारी भागातील जमीन तुलनेने कोरडी असली तरी तेथे ज्वारी, बाजरी आणि इतर कोरडवाहू पिके घेतली जात होती. सातवाहन कालखंडात विविध प्रकारची पिके घेतली जात होती. त्यामध्ये तांदूळ, गहू, ज्वारी, बाजरी, कडधान्ये, तीळ, कापूस, या प्रमुख पिकांचा समावेश होता. याशिवाय फळे आणि भाजीपाला यांची लागवडही केली जात होती. कापूस उत्पादन विशेष महत्त्वाचे होते कारण त्यावर आधारित वस्त्रोद्योग विकसित झाला होता. पशुपालन हा कृषी अर्थव्यवस्थेचा महत्त्वाचा घटक होता. बैलांचा वापर नांगरणी आणि वाहतुकीसाठी केला जात होता. गायी, मेंढ्या आणि शेळ्या यांचे पालन केले जात होते. दूध, लोणी आणि तूप यांसारख्या दुग्धजन्य पदार्थांचा वापर दैनंदिन जीवनात केला जात होता.

सातवाहन कालखंडात उद्योग आणि हस्तकला हे अर्थव्यवस्थेचे महत्त्वाचे घटक होते. कृषी उत्पादनामुळे निर्माण झालेल्या अतिरिक्त संपत्तीचा उपयोग विविध उद्योगांच्या विकासासाठी झाला. उद्योगांमुळे रोजगारनिर्मिती झाली तसेच व्यापाराला चालना मिळाली.[१७] दख्खन प्रदेशात कापसाची लागवड मोठ्या प्रमाणावर होत होती. कापसावर आधारित वस्त्रोद्योग हा सातवाहन कालखंडातील प्रमुख उद्योग होता. दख्खन प्रदेशातील अनेक नगरांमध्ये वस्त्रोद्योग विकसित झाला होता. व्यापारी संघटनांनी वस्त्रोद्योगाला आर्थिक पाठबळ दिले. कापड निर्मितीसाठी विणकर (weavers) आणि रंगकाम करणारे कारागीर कार्यरत होते. सातवाहन कालखंडात धातुकाम हा एक महत्त्वाचा उद्योग होता. लोखंड, तांबे, कांस्य आणि सोने यांसारख्या धातूंचा वापर विविध वस्तू तयार करण्यासाठी केला जात होता. धातुकाम उद्योगात कृषी साधने, शस्त्रे, दागिने, घरगुती भांडी, इत्यादी वस्तू तयार केल्या जात होत्या. दागिनेनिर्मिती हा सातवाहन कालखंडातील महत्त्वाचा उद्योग होता. सोने, चांदी, मौल्यवान दगड आणि मोती यांचा वापर करून विविध प्रकारचे दागिने तयार केले जात होते. स्त्री

सातारा परिसराच्या आसपास अनेक बौद्ध लेणी आढळतात. या लेण्यांवर व्यापारी आणि कारागीरांनी दिलेल्या दानांची नोंद आढळते. यावरून त्या काळातील आर्थिक व्यवहारांची माहिती मिळते. दख्खन प्रदेशातील बौद्ध लेणी व्यापारमार्गांजवळ आढळतात. सातवाहन कालखंडात व्यापार हा अर्थव्यवस्थेचा महत्त्वाचा घटक बनला होता. दख्खन प्रदेशातील अंतर्गत व्यापारासाठी अनेक व्यापारी मार्ग अस्तित्वात होते. हे मार्ग विविध नगरांना आणि बाजारपेठांना जोडत होते. सातवाहन कालखंडात भारताचा परदेशी व्यापार मोठ्या प्रमाणावर वाढला. विशेषतः पश्चिम किनाऱ्यावरील बंदरांमधून भारतीय वस्तू परदेशात निर्यात केल्या जात होत्या. सातवाहन कालखंडातील सर्वात महत्त्वाचा परदेशी व्यापार म्हणजे भारत आणि रोमन साम्राज्य यांच्यातील व्यापार होय.[१८] रोमन व्यापार प्रामुख्याने समुद्रमार्गाने केला जात होता. या व्यापारात कोकण किनाऱ्यावरील बंदरांचे महत्त्व विशेष होते. सातारा परिसर हा सह्याद्री पर्वतरांगेच्या पूर्वेकडील भागात असल्यामुळे कोकण आणि दख्खन यांच्यातील व्यापारमार्गांशी त्याचा संबंध होता. घाटमार्गांद्वारे व्यापारी तांडे कोकण किनाऱ्यावरील बंदरांकडे जात असत. या मार्गांमुळे सातारा परिसर हा व्यापाराच्या दृष्टीने महत्त्वाचा संपर्क प्रदेश बनला होता. सातारा जिल्ह्यातील कराड जवळील लेण्यांमध्ये उपलब्ध अभिलेखांमधून श्रेष्ठींनी दिलेल्या दानाची नोंद मिळते. साधारणपणे सातवाहन काळात चालणारा व्यापार हा येथे असलेल्या विविध घाटमाथ्यांच्यामधून व लेण्यांच्या पायथ्याजवळून होई. या जिल्हयातील बौद्धकालीन लेण्यामध्ये आगाशिव, लोहोर, शिरवळ, बावधन या लेण्यांची झालेली निर्मिती या परिसरातील संपन्न व्यापारी श्रेणींच्या अस्तित्वाची व धनिकांच्या दानाची साक्ष आहे. साधारणपणे राष्ट्रकूट-यादव काळात येथील व्यापार हा जैन व लिंगायत वैश्यांच्याकडे असावा. यातूनच फलटण येथील जबरेश्वर मंदिरासारख्या वास्तूची निर्मिती झाली. तर पाटेश्वर, मल्केश्वर, कौंडल, राजापुरी येथील शैव लेण्यांचा विकास झाला.[१९] सातवाहन कालखंडात बाजारपेठा या आर्थिक जीवनाचे केंद्र बनल्या होत्या. गावांमध्ये आठवडी बाजार भरत असत, तर मोठ्या नगरांमध्ये कायमस्वरूपी बाजारपेठा अस्तित्वात होत्या. व्यापारी आणि ग्राहक यांच्यातील आर्थिक व्यवहार याच ठिकाणी होत असत.

शिलाहार कालखंड

शिलाहार राजवंशाचा उदय इ.स.च्या नवव्या शतकाच्या सुमारास झाला असे मानले जाते. प्रारंभी हे राजे राष्ट्रकूट

साम्राज्याचे मांडलिक होते. उत्तर कोकण शाखा, दक्षिण कोकण शाखा आणि कोल्हापूर शाखा अशा शिलाहार राजवंशाच्या तीन प्रमुख शाखा होत्या. यापैकी कोल्हापूर शाखा पश्चिम महाराष्ट्रातील प्रदेशाशी अधिक संबंधित होती. या शाखेचे राज्य कोल्हापूर, सांगली आणि सातारा परिसरापर्यंत पसरले होते. कोल्हापूर शाखेतील जटिगदेव, गंडरादित्य आणि भोज द्वितीय असे काही महत्त्वाचे राजे होते. या राजांनी स्थानिक प्रशासन मजबूत केले आणि प्रदेशाच्या आर्थिक विकासाला चालना दिली.[२०]

शिलाहार कालखंडात ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा मुख्य आधार शेती होता. त्या काळातील समाजाची उपजीविका, करव्यवस्था आणि व्यापार यांचा पाया कृषी उत्पादनावर आधारित होता. सातारा परिसरात विशेषतः कृष्णा नदी आणि तिच्या उपनद्यांच्या खोऱ्यात शेती मोठ्या प्रमाणावर केली जात होती. शिलाहार कालखंडात विविध प्रकारची अन्नधान्ये आणि नगदी पिके घेतली जात होती. यामध्ये अन्नधान्य पिके म्हणून ,ज्वारी, बाजरी, तांदूळ आणि गहू या पिकांचा वापर मुख्यतः स्थानिक अन्नपुरवठ्यासाठी केला जात असे. कडधान्ये पिकांमध्ये हरभरा, मूग, उडीद, मसूर, इत्यादी पिके घेतली जात होती. नगदी पिकांमध्ये कापूस, तीळ आणि ऊस यांसारखी नगदी पिकेही घेतली जात होती. कापूस उत्पादनामुळे वस्त्रोद्योगाला चालना मिळाली. गाव हे आर्थिक जीवनाचे केंद्र होते. गावातील शेतकरी, कारागीर आणि व्यापारी यांच्यामध्ये परस्पर आर्थिक संबंध होते. शेतकरी वर्ग कृषी उत्पादन करत असे, तर कारागीर कृषी साधने आणि इतर वस्तू तयार करत. व्यापारी या वस्तूंची देवाणघेवाण करत असत. कृषी उत्पादनामुळे स्थानिक आणि प्रादेशिक व्यापाराला चालना मिळाली. अतिरिक्त उत्पादन बाजारपेठांमध्ये विकले जात असे. यामुळे शहरी केंद्रांच्या विकासाला चालना मिळाली. सातारा परिसरातील कृषी उत्पादन कोकण आणि दख्खन या दोन्ही प्रदेशांमध्ये व्यापाराद्वारे पोहोचत होते. जमीन मालकी प्रणालीमध्ये विविध प्रकार अस्तित्वात होते. ब्राह्मदेय आणि देवदाय जमिनींमुळे धार्मिक संस्थांना आर्थिक आधार मिळाला.

शिलाहार कालखंडातील दख्खन प्रदेशातील अर्थव्यवस्था केवळ कृषीवर आधारित नव्हती. उद्योग आणि हस्तकला हेही त्या अर्थव्यवस्थेचे महत्त्वाचे घटक होते. कृषी उत्पादनामुळे कच्चा माल उपलब्ध होत असे, तर कारागीर वर्ग त्या कच्च्या मालापासून विविध वस्तू तयार करत असे. या वस्तू स्थानिक बाजारपेठांमध्ये तसेच प्रादेशिक व्यापारामध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावत असत. शिलाहार कालखंडात उद्योग हे मुख्यतः लघुउद्योग आणि हस्तकला आधारित होते. बहुतेक उद्योग गाव किंवा लहान शहरांमध्ये चालत असत. कुटुंब आधारित उत्पादन प्रणाली प्रचलित होती. लोहार, सुतार, कुंभार, विणकर आणि सोनार यांसारखे कारागीर ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचे आवश्यक घटक होते. शिलाहार कालखंडात काही उद्योग कारागीर संघटनांच्या स्वरूपात चालत असत. या संघटनांना श्रेणी असे म्हटले जात असे. उत्पादनाची गुणवत्ता नियंत्रित करणे, कारागीरांचे हितसंबंध जपणे आणि व्यापार नियंत्रित करणे अशी संघटनांची कार्ये होती. या संघटनांमुळे उद्योग आणि व्यापार व्यवस्थितपणे चालत असत.[२१]

सातारा परिसर हा सह्याद्री पर्वतरांगेच्या पूर्वेकडील भागात स्थित असल्यामुळे कोकण आणि दख्खन यांच्यामधील व्यापारमार्गांमध्ये त्याचे महत्त्वाचे स्थान होते. शिलाहार राजवटीत व्यापार व्यवस्थेला राजकीय संरक्षण मिळाले होते. सुरक्षित व्यापारमार्ग, बाजारपेठांची वाढ आणि व्यापारी संघटनांची भूमिका या घटकांमुळे व्यापाराला चालना मिळाली. व्यापाऱ्यांचे काही गट संघटनांच्या स्वरूपात कार्य करत असत. या संघटनांना श्रेणी किंवा गिल्ड असे म्हटले जात असे. गावांमध्ये नियमितपणे आठवडी बाजार भरत असत. या बाजारांमध्ये शेतकरी, कारागीर आणि व्यापारी एकत्र येऊन वस्तूंची देवाणघेवाण करत असत. शहरांमध्ये मोठ्या बाजारपेठा अस्तित्वात होत्या. येथे विविध प्रकारच्या वस्तू विकल्या जात असत. शहरी बाजारपेठांमध्ये व्यापारी वर्गाचे वर्चस्व होते. शिलाहार कालखंडात काही शहरे व्यापारकेंद्र म्हणून विकसित झाली होती. ही केंद्रे व्यापारमार्गांवर स्थित होती. व्यापार हा आर्थिक व्यवहारांचा मुख्य घटक असला तरी व्यापाराच्या वाढीसाठी सुरक्षित मार्ग, वाहतुकीची साधने आणि चलनव्यवस्था आवश्यक असते. या सर्व घटकांच्या समन्वयातून आर्थिक व्यवहारांची साखळी निर्माण होते. शिलाहार राजवटीत व्यापारमार्गांचे संरक्षण आणि वाहतूक व्यवस्थेची सुधारणा करण्यात आली.[२२] सातारा परिसरातून अनेक प्रादेशिक व्यापारमार्ग जात होते. हे मार्ग पश्चिम महाराष्ट्रातील विविध नगरांना जोडत होते. या मार्गांमुळे बाजारपेठांमध्ये वस्तूंची देवाणघेवाण, व्यापारी आणि कारागीर यांचा संपर्क आणि कृषी उत्पादनाचा व्यापार अशा आर्थिक व्यवहारांना चालना मिळाली. प्रादेशिक व्यापारमार्गांमुळे सातारा परिसराचा इतर दख्खन प्रदेशांशी आर्थिक संपर्क वाढला.

निष्कर्ष

अश्मयुगापासून शिलाहार कालखंडापर्यंत सातारा परिसरातील आर्थिक व्यवहारांचा आढावा घेतल्यानंतर खालील निष्कर्ष मांडता येतील.

१. अश्मयुगीन पुराव्यांवरून शिकार, अन्नसंकलन आणि साधननिर्मिती या प्राथमिक आर्थिक व्यवहारांचा विकास झाल्याचे दिसून येते.
२. उत्तर अश्मयुगात भटक्या जीवनातून स्थिर वस्ती, पशुपालन आणि शेती यांमुळे आर्थिक संघटन अधिक मजबूत झाली.
३. सातारा प्रदेशाची अर्थव्यवस्था मुख्यतः कृषी, कुटीरोद्योग आणि व्यापारावर आधारित होती. या तिन्ही घटकांनी एकत्रितपणे स्थानिक अर्थव्यवस्थेचा पाया तयार केला.
४. सातवाहन काळात सातारा परिसरातील कराड हे महत्त्वाचे व्यापारी केंद्र म्हणून विकसित झाले. यामुळे प्रादेशिक व्यापार आणि आर्थिक देवाणघेवाण वाढीस लागली.
५. सह्याद्रीतील घाटमार्गांमुळे कोकण, दख्खन आणि इतर प्रदेशांशी संपर्क सुलभ झाला आणि अंतर्गत व परराष्ट्र व्यापार वाढला.
६. स्थानिक बाजारपेठा आणि साप्ताहिक बाजार आर्थिक जीवनाचे केंद्र होते. या बाजारपेठांमधून वस्तूंची देवाणघेवाण, व्यापारी व्यवहार आणि सामाजिक संपर्क घडत होता.
७. हातमाग, लोहारकाम, सुतारकाम, कुंभारकाम यांसारख्या कुटीरोद्योगांनी स्थानिक अर्थव्यवस्थेला स्थैर्य व स्वयंपूर्णता दिली.
८. प्राचीन काळात कृषी, व्यापार व उद्योग यांचा संतुलित विकास झाल्यामुळे सातारा परिसर पुढील कालखंडातही आर्थिकदृष्ट्या गतिशील राहिला.

संदर्भ:

१. Bhattacharya D. K., An Outline of Indian Prehistory, Palaka Prakashan, Delhi, 1996, P. 21.
२. Government of Maharashtra, Satara District Gazetteer, Government Central Press, Mumbai, 1999, PP. 11 and 18.
३. Bhattacharya D. K., Op. Cit., P. 41.
४. Government of Maharashtra, Op. Cit., P. 21.
५. Bhattacharya D. K., Op. Cit., P. 55.
६. Sankalia H. D., Op. Cit., P. 126.
७. Bridget Allchin and Raymond Allchin, The Rise of Civilization in India and Pakistan, Cambridge University Press, Cambridge, 1982, P. 73.
८. Bhattacharya D. K., Op. Cit., P. 68.
९. Bridget Allchin and Raymond Allchin, Op. Cit., P. 101.
१०. Kangle, R. P. The Kautiliya Arthashastra. University of Bombay, Bombay, 1965, 112.
११. Sharma R. S., India's Ancient Past. Oxford University Press, New Delhi, 2005, 205.
१२. Kangle R. P., Op. Cit., P. 148.
१३. McCrindle J. W., Ancient India as Described by Megasthenes and Arrian. Thacker, Spink & Co., Calcutta, 1877, 85.
१४. Thapar Romila, Aśoka and the Decline of the Mauryas. Oxford University Press, New Delhi, 1997, 178.
१५. Singh Upinder, A History of Ancient and Early Medieval India. Pearson, Delhi, 2008, 340.
१६. Majumdar R. C., The Age of Imperial Unity, Bharatiya Vidya Bhavan, Bombay, 1951, P. 223.
१७. Sharma R. S., Op. Cit., P. 210.
१८. Jha D. N., Ancient India, An Introductory Outline, People's Publishing House, New Delhi, 2004, P. 110.
१९. पाठक अरुणचंद्र (संपा.), महाराष्ट्र राज्य गॅझेटियर, सातारा जिल्हा, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, २०१२, पृ. ४६३.
२०. Bhandarkar R. G., Early History of the Deccan, Government Central Press, Bombay, 1895, P. 145.
२१. Jha D. N., Op. Cit., P. 142.
२२. Sharma R. S., Indian Feudalism, Macmillan, New Delhi, 1980, P. 205.